

4 mei lezing 2006

Nelleke Noordervliet

De ongrijpbaarheid van het kwaad

Op de begraafplaats in Poeldijk naast de kerk die bijna groter is dan het dorp zelf, bevindt zich een eregraf voor drie jonge mannen die in de eerste oorlogsdagen sneuvelden. Een van hen is Kees Bol, soldaat eerste klas. Zijn graf kijkt uit op een paadje waaraan gewone graven liggen, ook die van broers en zussen van Kees, in de wandeling het Bollenlaantje genoemd. Ze zijn allemaal een stuk ouder geworden dan hij. Mijn vader werd zelfs negentig. Elk jaar op 4 mei komt bij dat eregraf een groepje mensen bijeen. Steeds minder van hen hebben Kees of een van de andere jongens gekend. Zo gaat dat nu eenmaal. Het zijn de wetten van leven en dood waartegen het lastig protesteren is. Dylan Thomas schreef: Do not go gentle into that good night, rage, rage against the dying of the light. Maar we hebben niets in te brengen. Het wordt anders als we de opdracht in het gedicht begrijpen als een opwekking tot herinneren en herdenken. Wij moeten opstaan tegen het vergeten, protesteren tegen het doven van het licht.

Als ik denk aan die oom die ik nooit heb gekend, denk ik ook aan zijn moeder, mijn grootmoeder. Oma Bol kreeg vijftien kinderen. Twee ervan verdronken als kind in de vaart naast het huis. Kees sneuvelde op de eerste dag van de oorlog aan de Moerdijk. En of het nog niet genoeg was keerde haar jongste zoon Wim niet terug uit Duitse gevangenschap. Het hele dorp vierde bevrijding. Overal hing de vlag uit. Niet bij moeder Bol. Bij haar zou de vlag pas uitgaan als ze Wim over de brug zag thuiskomen, zei ze. De vlag is nooit uitgegaan. De fabriek waar Wim tewerk was gesteld werd getroffen door een geallieerd bombardement. Hij kreeg een granaatscherf in zijn been en stierf door gangreen. Na de dood van Kees werden de baby's die in de familie werden geboren naar hem vernoemd. Na de dood van Wim gebeurde hetzelfde. Veel Kezen en Corries en Wimmen dus bij ons. Zo leven ze voort.

Op 4 mei denk ik niet alleen aan de kinderen, de vrouwen en de mannen die in de Tweede Wereldoorlog en in latere missies het leven lieten, ik denk ook aan de moeders en echtgenoten en geliefden die vergeefs wachtten, voor wie de bevrijding nooit helemaal een echte bevrijding was omdat de prijs zo hoog was.

Hoe kon het gebeuren? In Europa. In Duitsland. In Azië. In Japan. Hoe kon de zucht tot veroveren en onderdrukken bezit nemen van zovelen? Hoe kon een misplaatst gevoel van superioriteit leiden tot vervolging en vernietiging van miljoenen medemensen? Waarom is er niet eerder ingegrepen? Het is allemaal beschreven. Geschiedschrijving helpt een overzicht te krijgen. Optimist als de mens vaak is, meent hij van de geschiedenis te zullen leren. De voornaamste les is dat de mens niets leert van de geschiedenis, althans geen consequenties verbindt aan de lessen. Als dat wel zo was, leefden we nu in het paradijs. Nee, nu val ik ons iets te hard. Het is waar: oorlog is helaas gangbaarder dan vrede, maar is er nu ergens ter wereld oorlog of heerst ergens ter wereld een mensonterend regime, dan sluiten we onze ogen niet. Niet altijd. In sommige gevallen heeft de internationale gemeenschap na ampele beraadslagingen een vredesmissie naar een dergelijk gebied gestuurd. En ook daarvan is geleerd. Door schade en schande. Er is geen schone oorlog, er is geen zuivere vrede.

Geschiedschrijving maakt ons bewust van onze feilbaarheid. Ze maakt ons alert op nieuwe verschijningsvormen van onrecht, terreur, misleiding. Niet alleen in anderen maar ook in onszelf.

Als kind hoorde ik hoe mijn ouders schuld toematen. Hoe de houding in de oorlog ijkpunt van het oordeel werd. 'Fout in de oorlog' of 'zwaar in het verzet'. De Neurenberger processen veroordeelden de handlangers van het kwaad in Duitsland, in Nederland zorgde de Bijzondere Rechtspleging voor de officiële zuivering, maar op straat werden collaborateurs aan volksere schandpalen genageld. Het was een manier om greep te krijgen op het bange leven. Schuld riep wraak op. Heftig. Pijnlijk. Maar bokken en schapen, zwart en wit, kaf en koren, zijn hulpeloze metaforen om de modderige werkelijkheid terug te brengen tot een eenduidig systeem. Flagrant schuld was dan wel voor degenen die hadden gecollaboreerd; maar geheime schuld voelden zij die het hoofd hadden afgewend, die hadden nagelaten in plaats van gedaan; schuld voelden ook de verzetshelden die ondanks alles fouten hadden gemaakt, die zich gedwongen zagen mensen te liquideren; schuld voelden zelfs de overlevenden van de kampen, omdat zij aan de vernietiging waren ontkomen en hun geliefden niet. En altijd, sindsdien, hoe rechtvaardig een missie ook is: naïef kunnen we niet meer zijn. Hoe verwarrend dat alles.

Ondanks de genade van de late geboorte eind 1945 staat mijn leven, net als dat van mijn generatiegenoten op vele manieren in het teken van de oorlog, in het teken van de herinnering en in het teken van preventie. Nooit meer. Niet hier. En als het even kan niet elders. Dat brengt verantwoordelijkheid met zich mee.

De grote totalitaire regimes zijn verdwenen uit Europa. Dat wil niet zeggen dat de voorwaarden waaronder ze konden ontstaan met hen zijn verdwenen. Hannah Arendt heeft dat in haar diepgravende analyse van het totalitarisme afdoende duidelijk gemaakt. Wat me blijft intrigeren is hoe in een mens, die onder normale omstandigheden niet geneigd is tot crimineel gedrag, die niet erfelijk is belast of andere tekortkomingen in zijn systeem vertoont, de besmetting met het kwaad plaatsvindt, hoe het komt dat mensen bereid zijn hun individualiteit en kritisch oordeelsvermogen op te geven, uit eigen vrije wil, en actief een rol te gaan vervullen in een machinerie van haat en vernietiging. Hoezeer ook een totalitaire beweging welhaast een natuurverschijnsel lijkt dat alles en iedereen op zijn verwoestende weg meesleept: elke beweging bestaat uit mensen, individuen, verblind, hongerig, vervuld van eigenbelang, wraakzucht, jaloezie en wat al niet, maar altijd eenlingen, met het vermogen te denken en lief te hebben. Mij intrigeert dat omslagpunt waarop een individu zijn keuze maakt: mee te gaan of weerstand te bieden. Velen buigen, maar sommigen niet. Sommigen niet. Weten we van onszelf of we de moed zullen opbrengen? Ik durf mijn hand niet voor mijzelf in het vuur te steken. Van niemand valt te voorspellen of hij in de beproeving stand kan houden.

Ik stel me voor hoe het gaat. Er zijn problemen in een gemeenschap. Er heerst onrust. Verwarring. Smeulende conflicten. In het zoeken naar een uitweg wordt een idee voor een oplossing geopperd. Het klinkt plausibel. Verlossend zelfs. De visie wint aan populariteit en wordt krachtiger, radicaler. Je hele omgeving spreekt zich uit voor die kijk op de kwestie, met wat mitsen en maren, maar toch. Je discussieert. Stelt vragen. Argumenteert. Geeft toe. Of niet. Of een beetje. Je twijfelt. Er zit misschien wel wat in. Of niet. De anderen twijfelen steeds minder. Wie is nou gek, zij of jij. De visie wordt steeds absoluter. De taal verandert. De betekenis van woorden verandert. Bijna ongemerkt. Al spoedig schaam je je voor je twijfel. Je spreekt hem niet meer uit. Tegenstand wordt steeds minder geduld. Mensen die je hoog had zijn de ideologie toegedaan. Je wordt een buitenstaander. Dat wil je niet zijn. Je vreest de eenzaamheid, de uitsluiting. En ach, als zovelen de nieuwe politiek aanhangen, wat maakt jouw protest dan nog uit? En als je je aansluit ben je ook maar een onaanzienlijke druppel in de oceaan. Wat doe je ertoe, jij klein mens? Alles om je heen is veranderd, je verandert zelf. Tot je jezelf niet meer herkent.

Men zegt dat juist de geleidelijke, stapsgewijze voortschrijding van het kwaad de betrekkelijke meegaandheid van mensen onder een totalitair regime tekent. Mensen worden heel langzaam onmenselijk. Onmerkbaar verliezen ze het beeld van de ander als gelijke. Hun individualiteit wordt hun ontnomen. In ruil daarvoor krijgen ze angst. 'Wil een totalitaire heerschappij het gedrag van haar onderdanen leiden,' schrijft Hannah Arendt, 'dan moet elk van hen erop voorbereid worden dat hij even geschikt is voor de rol van uitvoerder als voor de rol van slachtoffer.' Je kunt niet meer kiezen. De staat kiest voor jou. De toekomst houdt op te bestaan.

Ik blijf zoeken naar het moment van twijfel, het moment van toegeven, het beslissende moment, waarop een mens zich laat gaan in overgave en zelfverlies, het moment waarop het kwaad vat krijgt op een individu. Hoe is het kwaad als kwaad te herkennen? Wie jong is gelooft maar al te graag in de neiging van de mens tot het goede; hij begint zijn leven net en dan is moedeloosheid of cynisme geen vrolijke metgezel. Geleidelijk aan wordt hij wijzer en ontkiemt in zijn hart het zaad van de twijfel. Is de mens wel geneigd tot het goede? De werkelijkheid dwingt hem onder ogen te zien dat het 'goede' niet makkelijk herkenbaar is. Zelfs het kwaad dient zich aan in de mantel van het goede. Woorden als vrijheid en waarheid worden maar al te vaak misbruikt.

Do not go gentle into that good night, rage, rage against the dying of the light. We verzetten ons tegen de duisternis. We verzetten ons tegen het vergeten. Maar hoe kunnen we ons verzetten als de verhalen van de oorlog verstenen tot mythen? Als we het lied zo vaak hebben gehoord dat de betekenis uit de tekst is verdwenen? We moeten ons allereerst verzetten tegen gemakzucht en afstomping in onszelf. Blijf luisteren. Naar alle verhalen van oorlog. Verhalen van kinderen die een geweer in de hand gedrukt krijgen. Verhalen van vluchtelingen. Verhalen van gemartelden en gegijzelden. Verhalen van vermoeide soldaten. Verhalen van verdwenen dorpen. Verzamel verhalen en word niet moe. Luister naar verhalen van toen en naar verhalen van nu. Luister naar de stem van je eigen vrijheid. Maar hoor ook je uitvluchten, je excuses, je drogredenen. Volg niet klakkeloos leiders. Durf alleen te staan. Durf je uit te spreken. Wees moedig. Wie goed luistert neemt geen wapens op, behalve om de menselijkheid te verdedigen.

Toen Rotterdam brandde op 14 mei 1940 stonden mijn grootouders van moederszijde, een oom, een tante en mijn moeder in de etagewoning van opa en oma Teljeur in Crooswijk, niet ver van de Jonker Fransstraat waar het vuur woedde. Ze waren erg bang. Zomaar was vier dagen tevoren de oorlog uitgebroken. Vliegtuigen lieten parachutisten vallen. Geruisloos zweefden ze door een hemelsblauwe lucht naar beneden, herauten van strijd en van dood. Nu kwamen de vliegtuigen met brandbommen aanronken, vlogen over, lieten hun loodzware last vallen. Elk ogenblik kon een voltreffer hun dak raken. Ze hadden de armen om elkaar heengeslagen. Ik weet niet of ze gesproken hebben of gebeden, gevloekt of gehuild. Ze hebben gedacht te zullen sterven, zomaar op een dag in mei. Ze stonden als een menselijk schild over mijn nichtje heen, dat toen een paar maanden oud was. Het enige wapen dat ze hadden om de menselijkheid te verdedigen was hun eigen lichaam. Dat ene kleine jonge mensenleven telde. Ze moesten haar toekomst redden. Ze moesten onze toekomst redden.